

ՀԱՅԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ԵՊՀ սփյուռքագիտության ամբիոնի ասիստենտ

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱՉԱԶՆՈՒՄՈՒ
«Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆԵԼԻՔ ՀՈՒՆԻ ԱՅԼԵԼՍ»
ԳՐՔՈՒՅԿԻ ՇՈՒՐՁ

ՆԱՅՈՑ պետականության կերտման ու հայ քաղաքական մտքի ձևավորման պատմության ասպարեզում իր մեծ ներդրումն ունի 19-րդ դարի վերջի եւ 20-րդ դարի սկզբի ամենավառ անհատականություններից, ազգային-քաղաքական եւ կուսակցական-պետական գործիչներից մեկը՝ Հովհաննես Քաջազնունին։ Նա այն գործիչներից է, որը քիչ գրական ժառանգություն է թողել, սակայն նրա հրապարակախոսական աշխատություններն ամենից շատ արձագանք եւ ազդեցություն են թողել հայ հասարակության լայն շերտերի վրա։ Նա հայտնի է որպես «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս» հանրահայտ գրքի հեղինակ, որը մեծ աղմուկ բարձրացրեց թե՛ Սփյուռքում եւ թե՛ Խորհրդային Հայաստանում։

Դրքի տպագրությունից անցել են շուրջ 96 երկար ու ձիգ տարիներ, բայց մինչ օրս կրքերը չեն հանդարտվում այդ գրքույկի հանդեպ։ Իհարկե, Հ. Քաջազնունու այս գրքույկը 70 տարի շարունակ բոլշևիկները լիովին օգտագործեցին՝ քարոզչություն իրականացնելով ՀՅԴ-ի դեմ, սակայն ցավալի է, որ այն՝ որպես հակադաշնակցական քարոզչական նյութ, մինչ օրս օգտագործվում է արդի քաղաքական դաշտում, իսկ վերջին շրջանում շահարկում են նաեւ թուրք ու ադրբեջանցի պատմաբանները։ Քաջազնունին գրքի առաջին օրինակը տպագրել է «Դաշնակցութիւնը անելիք չունի»¹ վերնագրով Բուխարեստում 1923 թ. հուլիսին, սակայն մի քանի ամիս անց գրքույկը վերանայելով՝ ավելացրել է նաեւ Ս. Վրացյանին ուղղված նամակներից մեկը, իսկ խորագրում՝ «այլեւս» բառը, որից հետո՝ 1923 թ., վիեննայում եւ Ալեքսանդրիայում² այն տպագրել է «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս» վերնագրով։

¹ ՅՈՎՀ. ՔԱՋԱԶՆՈՒՆԻ, Դաշնակցութիւնը անելիք չունի, Պուրբէշ, 1923 թ.։

² ՅՈՎՀ. ՔԱՋԱԶՆՈՒՆԻ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, Վիեննա, 1923. նույն հեղինակի՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, Ալեքսանդրիա, 1923։

Պատմաբան Արարատ Հակոբյանը կարծում է, որ վերնագրում «այլեւս» հավելումը բոլշևիկյան քարոզչամեքենան է ավելացրել եւ օգտագործել է իբրեւ հակադաշնակցական յուրօրինակ «Մանիֆեստ»³, սակայն մեր ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ «այլեւս» բառը ավելացրել է ինքը՝ հեղինակը։ Բոլշևիկները գրքույկը 1923 թ. հայերեն եւ 1927 թ. ռուսերեն տպագրել են նաեւ Թիֆլիսում Ս. Խանոյանի առաջաբանով⁴։ Այնուհետեւ Մեթյու Արամ Կալենդերը գրքույկը թարգմանում է անգլերեն, իսկ խմբագրում է ամերիկահայ լրագրող Զոն Ռոյ Կարլսոնը (Արթուր Ա. Դերոնյան) եւ մասնակի կրճատումներով տպագրում Նյու Յորքում 1955 թ.⁵։ 1990 թ. Բաքվում վերահրատարակվում է 1927 թ. Ս. Խանոյանի առաջաբանով տպագրված ռուսերեն տարբերակը⁶, իսկ 1994 եւ 1995 թթ. տպագրվում է նրեւանում հայերեն⁷։ 2005 թ. Ստամբուլում թուրքերենով տպագրվում է հայտնի թուրք կեղծարար Մեհմեդ Փերինչեկի խմբագրությամբ⁸։ Նա մեկ այլ հայտնի կեղծարարի՝ Թուրքիայի «Բանվորական», իսկ այժմ արդեն «Վաթան» կուսակցության առաջնորդ Դոդու Փերինչեկի որդին է, որը երկար տարիներ աշխատելով Մոսկվայի արխիվներում, զբաղված էր Հայոց ցեղասպանության ժխտողականությունով։ Քաջազնունու գրքույկի թուրքերեն թարգմանության առաջաբանում Փերինչեկը գրում է, որ Ռուսաստանի պետական գրադարանից (Մոսկվայում) ինքը հայտնաբերել է Քաջազնունու գրքույկի՝ Ս. Խանոյանի խմբագրությամբ գրված ռուսերեն հրատարակությունը, որը երկար տարիներ արգելված էր, եւ անգամ երեւակայում է, որ դաշնակցականներն ամբողջ Եւրոպայի գրադարաններից հավաքել են Քաջազնունու գրքույկները։ Նա, համեմատելով Նյու Յորքում 1955 թ. ամերիկահայ լրագրող Զոն Ռոյ Կարլսոնի (Արթուր Ա. Դերոնյանի) խմբագրությամբ տպագրված անգլերեն օրինակի հետ, գտնում է, որ կան էական

³ Ա. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, *Հովհաննես Քաջազնունու մեծ ողբերգությունը*, Վէմ, Երեւան, 2016, Ը. (ԺԴ.) տարի, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, թ. 4 (56), էջ 182։

⁴ ՅՈՎՀ. ՔԱՋԱԶՆՈՒՆԻ, Հ. Հ. *Դաշնակցութիւնն անելիք չունի այլեւս*, Ս. Խանոյանի *Հառաջաբանով*, Թիֆլիս, 1923. О.В. КАЧАЗНУНИ, Дашнакцутюн больше нечего делать, с предисловием С. Ханояна, Тифлис, 1927.

⁵ The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoution) Has Nothing To Do Any More, The Manifesto of Hovhannes Katchaznouni First Prime Minister of The Independent Armenian Republic, Published by The Armenian Information Service, New York, 1955.

⁶ О.В. КАЧАЗНУНИ, Дашнакцутюн больше нечего делать, с предисловием С. Ханояна, Баку, 1990.

⁷ ՅՈՎՀ. ՔԱՋԱԶՆՈՒՆԻ, Հ. Յ. *Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս*, Երեւան, 1994 եւ 1995։

⁸ О.В. КАЧАЗНУНИ, Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Bat Konferansı'na Rapor), Kaynak Yayınlar, Aydınlik, İSTANBUL, 2005.

տարբերություններ, եւ իբր հայ լրագրողը որոշ մասեր կրճատել է: Թուրք պատմաբանը, վերցնելով Ս. Խանոյանի խմբագրած հատվածը, «հայտնագործում» է բնագրերի տարբերություններ, մինչդեռ տարբերությունն այն է, որ Ս. Խանոյանը 1927 թ. գրած խմբագրականում բոլշևիկներին բնորոշ ոճով անխնա քննադատում է ՀՅԴ-ին՝ Քաջազնունու գրքույկը համարելով մեղադրական ակտ, որը ներկայացնում է դաշնակցականը Դաշնակցության դեմ: Նյու Յորքում 1955 թ. ամերիկահայ լրագրող Զոն Ռոյ Կարլսոնի (Արթուր Ա. Դերունյանի) խմբագրությամբ տպագրված օրինակում չկային Ս. Խանոյանի քննադատական մտքերը. ահա այս փաստը վերցնելով՝ Մեհմեդ Փերինչեկը 2006 թ. ջանասիրաբար Ստամբուլում թարգմանում եւ հրատարակում է Քաջազնունու գրքույկը թուրքերեն⁹, անգլերեն¹⁰, ֆրանսերեն¹¹ եւ գերմաներեն¹²: Բնականաբար նա գրքույկից հանում է Հայոց ցեղասպանությունը վերաբերող Քաջազնունու հիշատակությունները եւ կեղծելով իրականությունը, գլխիվայր շուռ տալով գրքույկի բնագիրը՝ ցույց է տալիս, թե իբր Քաջազնունին եւս ժխտում է ցեղասպանության իրականացման փաստը: Նույն 2006 թ. Փերինչեկը Թեհրանում հրատարակում է Քաջազնունու գրքույկը պարսկերեն¹³: 2008 թ. Ստամբուլի առեւտրի պալատն անգլերեն է տպագրում 3000 տպաքանակով¹⁴: Այնուհետեւ՝ 2013 թ., Քաջազնունու գրքույկը հրատարակվում է Մոսկվայում ռուսերեն¹⁵, իսկ վերջին անգամ 2016 թ. «Հայկական ուսումնասիրությունների Անի հիմնադրամ»-ը Թ. Հակոբյանի խմբագրությամբ այն հրատարակում է Երեւանում¹⁶:

Ինչպես վերն արդեն նշեցինք, Հովհ. Քաջազնունու գրքույկը ՀՅԴ-ն միանշանակ չընդունեց: Եւ չնայած ՀՅԴ Բյուրոյի անդամ Արշակ

⁹ OVANNES KAÇAZNUNI, Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Bat Konferans'na Rapor), Kaynak Yayınlar, 2006.

¹⁰ HOVHANNES KATZHAZOUNI, Dashnagzoutiun Has Nothing To Do Anymore, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006.

¹¹ HOVHANNES KATZHAZOUNI, Le Parti Dachnak N'a Plus Rien A Faire Kaynak Yayınları, İstanbul, Juin 2006.

¹² HOVHANNES KATZHAZOUNI, Für Die Daschnakzutyun Gibt Es Nichts Mehr Zu Tun, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006.

¹³ ایران، نشر بوتازینالی سجاد: مترجم، «داشناک حزب کنفرانس به ارمنستان وزیر نخست اولین گزارش» Թեհրան, 2006 թ.:

¹⁴ HOVHANNES KATZHAZOUNI (The First Prime Minister of the Independent Armenian Republic), Dashnagzoutiun has nothing to do anymore, The Istanbul chamber of commerce. Translated by Lale Akalin, İstanbul, 2008.

¹⁵ Ов. Качазнуни, Дашнакцутюн больше нечего делать, Москва, 2013.

¹⁶ ՅՈՎՀ. ՔԱՋԱԶՆՈՒՆԻ, Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլեւս, խմբ. Թ. Հակոբյան, «Հայկական ուսումնասիրությունների Անի հիմնադրամ», Երեւան, 2016:

Զամալյանը պնդում է, որ խորհրդաժողովը Քաջազնունու առաջարկը մերժեց միաձայն, քանի որ համաժողովի անդամները «անլուրջ մի բան համարեցին, մինչև անգամ ավելորդ նկատեցին նրա քննությունն ըստ էության»¹⁷, այնուամենայնիվ մի շարք դաշնակցական գործիչների բուռն արձագանքը խոսում է այն մասին, որ տեղի ունեցածը այնքան էլ «անլուրջ մի բան» չէր: Խոսքը վերաբերում է Հայաստանի առաջին վարչապետ Քաջազնունուն, որը բոլորի մոտ, հատկապես՝ կուսակցական երիտասարդության շրջանում, ուներ ծանրակշիռ հեղինակություն, եւ ՀՅԴ կուսակցության համընդհանուր տարագրության եւ շփոթի պայմաններում կուսակցության շարքերում Քաջազնունու գրքույկը կունենար ռումբի պայթյունի հետեւանք: Այդ իսկ պատճառով ՀՅԴ կուսակցության ներկայացուցիչները հանդես եկան պատասխան գրքույկներով, որոնք նպատակ ունեին բացատրելու Քաջազնունու սխալականությունը: Մինչ այդ Հովհ. Քաջազնունու եւ Ս. Վրացյանի միջեւ տեղի էր ունեցել երկար նամակագրություն, որտեղ Ս. Վրացյանը փորձել էր ցույց տալ Հովհ. Քաջազնունու «նոր դավանանքի» անհեռատեսությունն ու համոզել չտպալվելու այդ գրքույկը: Իհարկե, դա նրան չհաջողվեց: Հետագայում այս նամակները Ս. Վրացյանը տպագրեց Հովհ. Քաջազնունու «Յետ մահու» գրքում¹⁸:

Այնուամենայնիվ ՀՅԴ գործիչներից առաջինը Ս. Վրացյանը, դեմ լինելով Քաջազնունու արտահայտած մտքերին, հակադարձեց «Խարխափումներ. Յ. Քաջազնունու «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս» գրքի առթիվ» պատասխան աշխատությունով¹⁹: Բնականաբար Ս. Վրացյանն իր պատասխան գրքում ցույց էր տալիս Հովհ. Քաջազնունու քայլի անտրամաբանությունը, անհամաձայնությունն հայտնում Հովհ. Քաջազնունու տված գնահատականներին Դաշնակցության գործունեության վերաբերյալ, քանի որ մեկ տարի առաջ Քաջազնունին կարծում էր, որ «Դաշնակցությունը ամենից մեծ եւ ամենից լավ կազմակերպված ուժն է, որ մինչև այսօր կարողացել է ասպարեզ հանել հայ ժողովուրդը, եւ դաշնակցության պարտությունը ժողովրդի պարտությունն է»:

¹⁷ Ա. ՋԱՄԱԼՅԱՆ, Յ. Քաջազնունին եւ Դաշնակցութիւնը, «Հայրենիք», Բոստոն, յունուար, 1924, (Բ. տարի), N 3, էջ 48:

¹⁸ Հ. ՔԱՉԱԶՆՈՒՄՆԻ, Յետ մահու: Պատմութեան, յուշեր, յօդուածներ, նամակներ, Պէյրուս, 1965, էջ 195-250:

¹⁹ Ս. ՎՐԱՅՅԱՆ, Խարխափումներ: Յ. Քաջազնունու «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս» գրքի առթիւ, Պոսթըն, 1924:

Վրացյանը ցույց էր տալիս, որ Քաջազնունին փաստերը շարադրում եւ մեկնաբանում է միակողմանի, հաճախ գրքույկում առկա են դեպքերի, իրադարձությունների փաստական անճշտություններ: Վրացյանն իր գրքույկում անդրադառնում է Քաջազնունու այն կարծիքին, թե Դաշնակցությունը գաղութներում գործ չունի: Նա հարց է տալիս. «Ո՞վ գործ ունի հապա գաղութներում...» եւ պատասխանում՝ «հայ բոլշեւիկները, որոնք գոյություն չունեն գաղութներում, ռամկավարները, որոնք իրենց գաղափարներով շատ հեռու են Քաջազնունու գաղափարներից, հնչակյանները, որոնց մասին խոսելը ավելորդ է: Ուրեմն ո՞վ է մնում գաղութների համար: Պատասխան չկա: Ընդհանրապես չ. Քաջազնունու գրքույկի թույլ եւ խոցելի կողմերից մեկը այն էր, որ նա չէր առաջարկում դաշնակցությունը լուծարելուց հետո ո՞վ պիտի փոխարինի նրան»²⁰:

Վրացյանից անմիջապես հետո Հովհ. Քաջազնունու գրքույկին հակադարձեց նաեւ Վահան Նավասարդյանը: Նա վերլուծում եւ հստակեցնում էր դաշնակցության տեսակետները՝ կետ առ կետ հերքելով Քաջազնունու պնդումները: Մասնավորապես նա գրում է. «Երկու արժանիք Պ. Քաջազնունու մօտ անկարելի է բացառել. յղկուած է նրա միտքը եւ յստակ՝ նրա գրիչը: Ժլատութեամբ, իր երկարամեայ կեանքի ընթացքում: Պ. Քաջազնունին արտագրել է մի քանի գրութիւններ, սակայն ինչ նա տուել է՝ զուրկ չ'եղել մեր քիչ վեր թուած արժանիքներից: Այս անգամ սակայն Պ. Քաջազնունու միտքը ցաւալիօրէն դաւաճանել է իրեն. նրան չի փրկել նաեւ իր վճիտ գրիչը, որ ակամայից պիտի արտագրէր այն. ինչ իր խորքի մէջ խաթարուած էր արդէն»²¹: Միաժամանակ Նավասարդյանը կարծում է, որ Քաջազնունին իբրեւ դաշնակցական, անընդունելի էր ներկայում, անցյալում, եւ անընդունելի կմնա նաեւ ապագայում: «Նա դաշնակցական չի եղել, դաշնակցական չէ եւ դաշնակցական չի կարող լինել»²²: Առանձնակի խիստ ոճով Քաջազնունուն պատասխանեց ՀՅԴ մեկ այլ գործիչ՝ իրավագետ, տեսաբան եւ հրապարակախոս Ռուբեն Դարբինյանը: Նա Քաջազնունուն համարում է դասալիք եւ մեկնաբանում. «Հայութեան համար այս դժնդակ օրերուն քիչ չեն հարկաւ մարդիկ, որոնք՝ վերջին տարիներու մեր ազգային անյաջողութիւններէն յուսահատ՝ փոքրօգիօրէն կը լքեն մեր ազատագրական պայքարի դիրքերը եւ

²⁰ Անդ, էջ 182:

²¹ Վ. ՆԱՒԱՍԱՐԴԵԱՆ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան անելիքը: Մտքեր եւ յուշեր: Մի գրքույկի առիթով, Գահիրէ, 1924, էջ 8:

²² Անդ, էջ 31:

աննկատելիօրէն քաշուելով անկիւն մը, անձնատուր կըլլան իրենց անհատական կեանքի եսական պահանջներուն: Յ. Քաջազնունի սակայն իր դասալքութեանը կուգէ գաղափարական բնոյթ տալ եւ, մինակ չմնալու համար, ուրիշներն ալ դասալքութեան մղելը²³: Ռ. Դարբինյանը Հովհ. Քաջազնունուն կշտամբում էր այն բանի համար, որ նա, ՀՅԴ-ի մահվան դատավճիռն է արձակում²⁴: Հետաքրքրական է նաեւ դաշնակցական մեկ այլ գործչի՝ Արշակ Զամալյանի պատասխան աշխատութիւնը: Այն տպագրված է Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրի հինգ համարներում, սակայն անավարտ է մնացել²⁵: Նա վերլուծում է միայն Քաջազնունու գրքույկի առաջին՝ պատմական տեսութիւնը: Զամալյանը կարծում է, որ Քաջազնունու գրքույկը չի կարող ազդել գիտակից դաշնակցականի համոզմունքների վրա: Իհարկե, կուսակցութեան հակառակորդները հրճվանքի օրեր են ապրում, բայց դա կուսակցութեան պատմութեան մեջ միշտ էլ եղել է: Դաշնակցութեան մահը գուժել են եւ՝ «Միհրանականների» ժամանակ, եւ՝ Լ. Աթարբեկյանի «անշատական» խմբի հեռանալով, եւ՝ Անդրանիկի՝ կուսակցութեան հրաժարական տալիս: Այժմ էլ «դաշնակցութեանը մեռնում է», որովհետեւ Քաջազնունին է հեռանում նրանից...²⁶

Մեր ուսումնասիրութեան ընթացքում հաջողվեց հայտնաբերել նաեւ մեկ այլ հայտնի դաշնակցական գործչի՝ Համո Օհանջանյանի պատասխանը, որը տպագրվել է Բոսթոնի «Հայրենիք» օրաթերթում²⁷: Այն վերնագրված է «Ընկեր Համո Օհանջանեանի խօսքը Յ. Քաջազնունիի գրքույկի մասին»: Իհարկե, այն մյուս պատասխան աշխատութիւններից տարբերվում է նրանով, որ Համո Օհանջանյանը հանդես է եկել Կահիրեում դաշնակցական մի ժողովի շրջանակում, եւ թերթում տպագրվել է նրա ելույթի սղագրութիւնը: Բնականաբար, Հ. Օհանջանյանը եւս իր ելույթում քննադատում եւ անդրադառնում է Քաջազնունու գրքույկի որոշ տեսակետների վերլուծութեանը: Մասնավորապէս նա նշում է, որ Քաջազնունին, հագնելով «գատախազի ծիրանին», իրավունք չունի պնդելու, թե ինչու՞ վրացիների հետ մենք չկարողացանք լեզու գտնել, իսկ

²³ Ռ. ԴԱՐԲԻՆՅԱՆ, Մեր պատասխանը Յ. Քաջազնունիի, Պոսթըն, տպ. «Հայրենիք», 1923, էջ 6-7:

²⁴ Անդ, էջ 12:

²⁵ Ա. ԶԱՄԱԼՅԱՆ, Յ. Քաջազնունին եւ Դաշնակցութիւնը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1924, (Բ. տարի), №3:

²⁶ Անդ, էջ 48:

²⁷ «Հայրենիք», Բոստոն, 18 դեկտեմբերի, թ. 3537, դեկտեմբերի 19, թ. 3538, դեկտեմբերի 20, թ. 3539, 1923:

բուլշևիկները գտան: Բուլշևիկները կարողացան համաձայնության գալ, որովհետեւ գրսից բերված ուժի վրա էին հենված, որովհետեւ Հայաստանի մի մասը վրացիներին, իսկ մյուս մասը թաթարներին զիջեցին: Վերջիններս հայտարարեցին, թե Ղարաբաղը կթողնեն հայերին, եթե Հայաստանը դառնա խորհրդային. Հայաստանը դարձավ խորհրդային, բայց թաթարներն առանց ամաչելու հայտարարեցին, թե իրենք դաշնակներին խաբելու համար են այդպես խոստացել: Դժվար բան էր համաձայնության գալ այդպիսի պայմաններով²⁸: Ավարտելով զեկուցումը՝ Հ. Օհանջանյանն ասում է. «Եթե Քաջազնունին այլեւայլ նկատումներով, ծերութեան կամ յուսալքումի, դաւանափոխութեան կամ ո եւ է այլ պատճառով կը գտնէ, որ ինք այլեւս անելիք չունի, ատիկա իր գործն է. միայն պիտի փափաքէի, որ իր տրամադրութիւնները Հ. Յ. Դաշնակցութեանը չվերագրէր»²⁹: Նմանատիպ հոգիված տպագրվել է նաեւ Բուխարեստի «Նոր Արշալոյս» թերթի թիվ 69 եւ 70 համարներում՝ «Պ. Քաջազնունիի գրքին առթիւ Պ. Օհանջանեանի պատասխանը» վերնագրով, որը Կահիրեի ժողովում Օհանջանյանի ելույթի արտացոլումն էր³⁰:

Հետաքրքրական է նաեւ, որ բացի վերոհիշյալ դաշնակցական գործիչների արձագանքներից՝ Քաջազնունու գրքույկի առթիվ իրենց կարծիքները, տարակարծությունները, անհամաձայնությունը, ամփոսանքը եւ անգամ մեղադրանքները հայտնել են նաեւ մի շարք հայտնի գրականագետներ, հրապարակախոսներ, ազգային ու քաղաքական միտքն ու կյանքը կերտող գործիչներ, որոնք իրենց տեսակետները նամակներով հայտնել են «Հայրենիք» ամսագրի խմբագիր Ռուբեն Դարբինյանին: 1960-ական թվականներին այդ նամակները տպագրվեցին «Հայրենիք» ամսագրում՝ «Մեր աշխատակիցներու նամակները» խորագրով: Չափազանց հետաքրքիր են Հովհ. Քաջազնունու նամակները՝ ուղղված Ռ. Դարբինյանին: Մասնավորապես նա գրում է. «...Ամսոյս 15-ին մի պաշտօնական յայտարարութիւնով տեղեկացրել եմ Պատասխանատու Մարմին, որ դուրս եմ գալիս Հ. Յ. Դաշնակցութեան կազմից: Հեշտ սրտով չեմ արել այդ քայլը: Շատ երկար ու շատ ծանր մտածմունքների արդիւնք է այն: Դեռ գարնան գրել էի Ձեզ, որ իմ խորին համոզումով Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս եւ որ այս բովանդակութեամբ մի ընդարձակ

²⁸ «Հայրենիք», Բոստոն, 20 դեկտեմբերի, թ. 3539, 1923:

²⁹ Անդ:

³⁰ «Նոր Արշալոյս», Բուխարեստ, 9 դեկտեմբերի, 1923, թ. 69, 13 դեկտեմբերի, թ. 70:

գեկուցագիր եմ պատրաստել Վիեննայի խորհրդաժողովին: Ձեզ շատ էր վրդովեցրել այս միտքը: Դուք վերագրել էիք այն անցողակի տրամադրութեան, էմիգրանտին յատուկ վհատութեան ու՝ կարծեմ՝ փոքրոգութեան: Ճիշտն ասած, ինձ մի քիչ զարմացրեց Ձեր վերաբերմունքը: Թուում էր ինձ, թէ դուք ամենից լաւ պիտի հասկանաք իմ տեսակէտը: Սխալուած եմ եղել (կամ գուցէ մի քիչ այլ կերպ արտայայտուէիք, եթէ տեղեակ լինէիք իմ հիմնաւորումներին): Յամենայն դէպս իմ կողմից ոչ թեթեւամտութիւն է եղել, ոչ փոքրոգութիւն, այլ յստակ ու անողոք գիտակցութիւն: Գուցէ ես հիմնովին սխալուում եմ: Բայց այդ սխալը (եթէ իրօք սխալ է) գամուած է ուղեղիս մէջ եւ անկարելի է անում իմ ներկայութիւնը ձեր շարքերում: Կը հասկանաք, երեւի, թէ ի՞նչ խոր կսկիծով բաժանուում եմ կուսակցութիւնից, որի հետ կապուած եմ եղել այնքան տարիներ եւ որի աշխատանքը անցեալում՝ հակառակ բազմաթիւ սխալների՝ այնքան բարձր եմ դասում: Գիտեմ, որ այսուհետեւ դատապարտուած եմ մենակութեան ու լաւ հասկանում եմ, թէ որքան ծանր է մենակ մնալը: Բայց ուրիշ ելք չունեմ»³¹:

Ամսագրի նույն համարում միաժամանակ տպագրվել են նաեւ Լեւոն Շանթի նամակները: Հովհ. Քաջազնունու վերաբերյալ նա գրում է. «Քաջազնունիի մասին գրքոյկը ստացած եմ ու շնորհակալ. արդէն կարդացած էի, իհարկէ, «Հայրենիք»ներուն մէջ: Գրածդ շատ լաւն է ու շատ ճիշտ: Բայց հետզհետէ ինծի այնպէս կը թուի, որ մենք այդ մարդու թէ՛ ազնուութեան ու թէ՛ խելացիութեան մասին աւելի բարձր համարում ենք ունեցած, եւ դեռ շատերը ունին, քան իսկապէս ինքը կարժէ: Ինծի համար անիկա եղած է միշտ չոր մարդ եւ շատ անհրապոյր բնաւորութիւն. իսկ իր վերջին վարմունքը ցոյց կուտայ, որ ան ո՛չ միայն չոր, այլեւ չար մարդ է. եւ իր դրդիչները շատ աւելի տգեղ են, քան դուն եւ մեր միւս ընկերները կը ներկայացնէք: Վերջապէս, «Աստուած իր հետ», ինչպէս կըսէ ռուսը»³²:

Ի տարբերություն Լեւոն Շանթի նախատող վերաբերմունքի՝ մեկ այլ հայտնի դաշնակցական գործիչ՝ Նիկոլ Աղբալյանը, հավանության է արժանացնում Ռ. Դարբինյանի հարգալից վերաբերմունքը Քաջազնունու նկատմամբ: Նիկոլ Աղբալյանը գրում է. «Շնորհակալութեամբ ստացայ Քաջազնունու դէմ գրածդ գիրքը եւ հաճոյքով կարդացի: Անկախ իր բովանդակութիւնից՝ ինձ շատ դիւր եկաւ այն յարգալից տոնը, որ կար քո

³¹ Մեր աշխատակիցներու նամակները. Յ. Քաջազնունիի նամակները, «Հայրենիք», Բոստոն, 1962, N11-12, էջ 2-3:

³² Տէն անդ, Լեւոն Շանթի նամակները, էջ 10:

գրութեան մէջ Քաջազնունու հանդէպ: Մի մեծ սխալ եւ անխորհուրդ մի քայլ էր Քաջազնունու արածը: Նա կարծում էր երեւի, թէ մեծազանգուած հետեւորդներ պէտք է ունենար: Նա հաշուի չառաւ այն հանգամանքը, որ կուսակցական մասսան կարգալով չէ, որ կուսակցական է դառնում կամ մնում: Նա մոռանում է, որ երբ մարդիկ տասնեակ տարիներ ապրում են մի կեանքով եւ մշակում մի որոշ նկարագիր՝ իբր հետեւանք միատեսակ եւ նոյնիմաստ վարմունքների կուտակման, դիւրաւ չեն կարող կարծիքի ազդեցութեան տակ (ընթերցումով) բարոյաշրջուել: Նրա գրուածքը տրամադրութեան, մտքի մի խաւարման արդիւնք է: Նա ինքը չի կարող ապրել մի նոր կեանքով, նա պիտի մնայ «Հին դաշնակցական», բայց առանց համակիր մթնոլորտի: Ինչ եւ է. ցանկանալով թաղել Դաշնակցութիւնը, նա ինքն իրան թաղեց: Բայց լաւ է, որ նրա յիշատակի հանդէպ յարգանքով խօսեն նրա ինքնասպանութեան տխուր վկաները, որ մենք ենք»³³:

Շատ ավելի կոշտ եւ մեղադրական ոճի նամակ է գրում մեկ այլ հայտնի դաշնակցական գործիչ՝ Վահան Նավասարդյանը: Մեջ բերենք մի հատված. «...Լսեցիր անշուշտ Քաջազնունու արարքի մասին: Որոշել է դաշնակցութեան դէմ գիրք հրատարակել: Կուռք դարձրինք, որպէսզի հարուած ուտենք իրենից: Ո՛րքան գոհ եմ, որ պատուուեց դիմակը նաեւ նրանցից մէկին, որոնց դէմ ամբողջ կենաքիս մէջ պայքարած եմ: Տեսնենք՝ ի՞նչ պիտի գրի: Զպիտի խնայեմ»³⁴:

Զափազանց հետաքրքիր են նաեւ Ռուբեն Տեր-Մինասյանի նամակները: Բանն այն է, որ բոլշեւիկների «խնդրանքով» Պարսկաստանի կառավարութիւնը ՀՅԴ կուսակցութեան հայտնի ներկայացուցիչներից պահանջել էր լքել երկրի տարածքը, եւ կուսակցութեան համընդհանուր տարագրութեան եւ շփոթի պայմաններում անվստահութեան մթնոլորտ էր տիրում: Իհարկե, կուսակցութեան մեջ ներքին կարգ ու կանոնը եւ գաղափարական ու մարտավարական հստակեցումները կատարվեցին 10-րդ ընդհանուր ժողովից հետո, բայց Ռուբենի նամակից եւ Ս. Վրացյանի հուշերից երեւում է, որ կար անվստահութիւն հատկապէս Դրոյի եւ որոշ կուսակցական գործիչների նկատմամբ, որոնք դեռ գտնվում էին խորհրդային Միութիւնում: Վիեննայի խորհրդաժողովին ուղարկած գեկույցից հետո Հ. Քաջազնունու նկատմամբ եւս առաջացան կասկածներ,

³³ Մեր աշխատակիցներու նամակները. Նիկոլ Աղբալեանի նամակները, «Հայրենիք», Բոստոն, 1963, N1, էջ 10-11:

³⁴ Մեր աշխատակիցներու նամակները. Վահան Նավասարդյանի նամակները, «Հայրենիք», Բոստոն, 1963, N 5, էջ 6-7:

եւ Ռուբենը կարծում էր, որ ինչպես Չալխուշյանը, այնպես էլ Քաջազնունին բոլշեւիկների դրդումով են գրել իրենց գրքույկները՝ հայրենիք վերադառնալու թույլտվություն ստանալու պայմանով: Մասնավորապես՝ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը գրում է. «...Գրում եմ այժմ երկու կարեւոր հարցերի մասին, որոնք կարող են վնասակար հետքեր թողնել մեր կուսակցական կեանքում: Առաջինը դրանցից Քաջազնունու քայլն է, իսկ երկրորդը Դրօի եւ Թիֆլիսցիների յայտարարութիւնը:

Քաջազնունու հարցը:

Արտաշէս, քեզ անշուշտ մանրամասն պատմած կը լինի Արշակը (Զամալյան.- Հ. Մ.) Քաջազնունու զեկուցման մասին, որով նա առաջարկում էր մեռցնել Դաշնակցութիւնը: Արշակը լաւատես էր եւ կարծում էր, թէ դա լոկ Քաջազնունու վերացական մտածումների ու հոգեկան տանջանքների արդիւնք է, եւ զուրկ է անձնական կամ քաղաքական յետին մտքերից: Ի հարկէ, գուցէ է՛լ իմ հակառակ կարծիքը սխալ լինի, թէ նրա այդ առաջարկը հետեւանք է նրա կեղծ լինելուն եւ թէ նա ունի միտք նոր ասպարէզ բանալու իր առջեւ մեր այս թոյլ վիճակի ընթացքում: Առանց նոր վիճաբանութեան դուռ բանալու Արշակի հետ, ցաւօք սրտի պիտի ասեմ, որ նոր տուեալները կարծես հաստատում են իմ բացասական կարծիքները Քաջազնունու վերաբերմամբ:

Նախ՝ Քաջազնունին սկսած է հրատարակել Վիեննայի մեր ժողովում տրուած զեկուցման ճիշտ պատճէնը՝ «Դաշնակցութիւնը այլեւս անելիք չունի» վերնագրով: Սիմոնի (Վրացյան.- Հ. Մ.) ջանքերը որ նա յետ մնայ այդ քայլից, ի զուր են անցել, եւ այդ մետամորֆոզը զուգարկուած է Չալխուշեանի գրքի հրատարակութեան: Չալխուշեանի հայհոյակից գրքոյկը տպագրուել է Բեռլինի բոլշեւիկ ներկայացուցիչի ծախքով եւ յանձնարարութեամբ: Եւ Չալխուշեանը, իբրեւ վկայաթուղթ ունենալով իր գրքոյկը, արդէն ապահովաբար անցած է սահմանը եւ հասած Ռուսիա:

Դրօի եւ Թիֆլիսցիների յայտարարութիւնը:

Աւելի մեծ վտանգ կը սպառնայ մեզ Դրօից եւ Թիֆլիսի ընկերներից: Գուցէ մինչեւ նամակիս հասնիլը թերթերում կը կարդաս այդ յայտարարութեան բովանդակութիւնը: Սիմոնը արդէն գրած պիտի լինի քեզ եւ ուղարկած դրա պատճէնը»³⁵: Նամակի վերջում նա ավելացնում է. «Նամակս չվերջացած՝ ստացանք Քաջազնունու հրաժարականը

³⁵ Մեր աշխատակիցներու նամակները. Ռուբենի նամակները, «Հայրենիք», Բոստոն, 1963, N 11, էջ 8:

դաշնակցութիւնից: Ես ուրախ եմ, աւելի պարզութիւն է մտցում: Արդէն մի բան չենք կորցրած լինի, քանի որ արդէն նա հիւր էր կուսակցութեան մէջ եւ թիրիմացութիւն»³⁶: Մեկ այլ նամակում՝ 1924 թ. մարտի 15-ի թվագրութեամբ, Ռուբենը գրում է. «...Առած եմ նամակներդ: Կարդացած եմ Քաջազնունուն գրածդ պատասխանը: Շատ լաւ է ես բռնել կոկորդից: Հաւանում եմ: Չեմ գիտեր՝ տեղումդ էլ հաւանում են: Առհասարակ ի՞նչ տպաւորութիւն են թողած Քաջազնունին իր գրքով եւ եղած պատասխանները: Միայն կարծես թէ չարժեք այդքան պատասխանել: Վահանն էլ գիրք է գրում, Համօն էլ խօսել է, այժմ էլ Սիմոնն է պատասխանում: Կարծեմ՝ մենք աւելի պրոպագանդ ենք անում յօգուտ Քաջազնունիի: Թէ՛ սխալ եմ: Յամենայն դէպս Քաջազնունին իր նպատակին հասաւ, որովհետեւ նրան աւելի հետաքրքրում էր, որ իր մասին խօսին եւ շատ խօսին, քան խնդրի էութիւնը»³⁷:

Միաժամանակ պետք է նշել, որ Հովհ. Քաջազնունու այս գրքույկը մեծ ուրախութեամբ եւ ցնծութեամբ ընդունվեց Դաշնակցութեան քաղաքական հակառակորդների կողմից: Ռամկավար ազատական կուսակցութեան «Արեւ» թերթը «Արթնցող խիղճը» վերնագրով խմբագրական գրեց, որտեղ շնորհավորում է Քաջազնունուն՝ ում մեջ արթնացավ «հայու խիղճը»³⁸: «Արեւ»-ի հետագա համարներում մեկը մյուսի ետեւից սկսեցին հրատարակվել դաշնակցութեանը քննադատող խմբագրականներ ու հոդվածներ՝ օգտագործելով Հովհ. Քաջազնունու գրքույկը³⁹: Փարիզում հրատարակվող մեկ այլ ռամկավարական թերթ՝ «Ապագա»-ն, նույնպես իր էջերում տպագրեց Հ. Քաջազնունու գրքույկի որոշ հատվածներ⁴⁰, իսկ մի փոքր ուշ հրապարակեց խմբագրական՝ «Հապա մենք ի՞նչ անենք» վերնագրով, որտեղ, օգտագործելով Քաջազնունու գրքույկի հակասական մասերը՝ խիստ քննադատողական ենթարկեց Դաշնակցութեանը⁴¹:

Կ. Պոլսում հրատարակվող «Վերջին լուր» թերթում Երվանդ Օտյանը հրապարակում է չափազանց հետաքրքիր մի հոդված, որտեղ նա վերլուծում է Հովհ. Քաջազնունու գրքույկի բովանդակությունը: «Պէտք է խոստովանիլ որ քաղաքացիական քաջութիւն մը եւ առաքինութիւն մըն

³⁶ Անդ, էջ 10:

³⁷ Անդ, էջ 11:

³⁸ «Արեւ», Կահիրե, 1923, 19 հոկտեմբերի, Թ. տարի, թ. 262:

³⁹ «Արեւ», Կահիրե, 1923, 26 նոյեմբերի, Թ. տարի, թ. 293, դեկտեմբերի 22, Ժ. տարի, թ. 16:

⁴⁰ «Ապագայ», Փարիզ, 1923, 5 նոյեմբերի, Գ. տարի, թ. 49, 1923, 10 նոյեմբերի, Գ. տարի, թ. 50:

⁴¹ «Ապագայ», Փարիզ, 1923, 1 դեկտեմբերի, Դ. տարի, թ. 5:

է այս որուն շատ վարժեցուցած չէին մեզի, մինչեւ հիմա կուսակցականները,- գրում է նա: -Պ. Քաջազնունի չդատապարտեր կամ քննադատեր իր կուսակցութեան անցեալ գործունէութիւնը, թէեւ կ'ընդունի որ շատ մեծ սխալներ գործուած են, որոնք կը վերագրէ ո՛չ թէ դաշնակցութեան՝ այլ մեր ընդհանուր ազգային նկարագրին ու խառնուածքին»⁴²: Միաժամանակ ավելացնում է, որ խորհրդաժողովում, լսելով Քաջազնունու տեսակետները, ընկերները վճռել են, որ իրենց ընկերը խելագարվել է, եւ կասկած են հայտնում նրա մտային առողջութեան մասին:

Ի տարբերություն այս չեզոք վերլուծության՝ «Խորհրդային Հայաստան» թերթը, տենչալով դաշնակցության մահը եւ օգտագործելով լավ առիթը, վերցնում է «Վերջին լուր»-ի հոդվածը եւ այն համարելով ցնցող լուր՝ տպագրում «Հովհ. Քաջազնունու կարապի երգը» հոդվածը⁴³: Հոգվածում անխնա քննադատում են դաշնակցությանն ու Քաջազնունուն՝ գտնելով, որ իրենց կարապի երգը երգված է օտար հորիզոնների տակ: Ինչեւիցե, Հովհ. Քաջազնունու գրքուկը դաշնակցության հանդեպ քննադատության նոր առիթ հանդիսացավ եւ կարծես թէ հիմնավորեց Խորհրդային Հայաստանում Դաշնակցությունը լուծարելու եւ քաղաքական ասպարեզից հեռացնելու պահանջը:

Ամփոփելով տեսնում ենք, որ Դաշնակցությունը Հովհ. Քաջազնունու գրքուկին ընդունեց բացասական գնահատականներով, իսկ Խորհրդային Հայաստանում եւ Սփյուռքում դաշնակցության հակառակորդ քաղաքական ուժերի շրջանակը՝ ցնծությամբ, քանի որ խոսքը վերաբերում էր ՀՅԴ քաղաքական վերացման առաջարկին:

Միաժամանակ պետք է նշել, որ Հ. Քաջազնունու գրքուկը բովանդակությամբ շատ թույլ էր եւ քննադատության չէր դիմանում: Այն կազմված է երեք մասից: Առաջին մասում 1914-1923 թթ. տեղի ունեցած իրադարձություններն են, որտեղ նա փորձել է վերագնահատել Դաշնակցության այդ տարիների գործունեությունը: Երկրորդ մասում փորձում է տալ իր գնահատականներն ու եզրակացությունները: Երրորդ մասում՝ հավելվածում, ամփոփված է N N-ին՝ Սիմոն Վրացյանին ուղղված նամակ պատասխանը: Առաջին մասի՝ «պատմական» հատվածի շարադրանքում տեսնում ենք, որ պատմական շատ իրադարձություններ Քաջազնունու մոտ ներկայացված են ոչ թե փաստերի, այլ զուտ ենթադրությունների

⁴² «Վերջին լուր», Կ. Պոլիս, 1923, 12 հոկտեմբերի, թ. 2927:

⁴³ «Խորհրդային Հայաստան», Երեւան, 1923, 11 նոյեմբերի, թ. 252:

հիման վրա՝ շատ դեպքերում սխալ ամսաթվեր նշելով (հավանաբար մոռացած լինելով:– Հ. Մ.), օրինակ՝ «Ալեքսանդրապոլի» պայմանագիրը կնքվել է «գեկտեմբերի 1-ը, թէ՛ նոյեմբերի 30-ը»⁴⁴, կամ գտնում էր, որ պետք էր հաշտության բանակցություններ վարել Կարա Բեքիրի հետ՝ հաշվի չառնելով այն փաստը, որ գոյություն ունեւ խորհրդա-թուրքական գործակցություն⁴⁵: Քաջազնունին շատ մոայլ գուցեբով է ներկայացնում Հայաստանի կառավարության գործունեությունը: Գրքուկի երկրորդ մասում Քաջազնունու քննադատության մի որոշ մաս դառն ճշմարտություն էր, բայց նրա գնահատականների մեծ մասը, կողմնակալ ու վիճելի է: Քաջազնունու եզրակացությունն այն է, որ Դաշնակցություն կուսակցությունը կատարել է իր պատմական առաքելությունը եւ այլեւս պետք չէ հայ ժողովրդին. նա փորձում է հիմնավորել, որ այսուհետ ՀՅԴ-ն պետք է իր տեղը զիջի հայ բոլշեւիկներին:

Գրքուկի երրորդ մասում Քաջազնունին պատասխանում է Ս. Վրացյանի նամակներին: Բանն այն էր, որ Ս. Վրացյանը խիստ մտահոգված էր Քաջազնունու «հոգեփոխությանմբ» եւ փորձում էր նամակագրությամբ կանխել գրքուկի հրապարակումը, սակայն Վրացյանին դա չի հաջողվում: Գրքուկը հրատարակելուց հետո Քաջազնունին դիմում է Բեռլինում գտնվող Անդրկովկասյան խորհրդային հանրապետությունների առևտրական ներկայացուցչին, որպեսզի վերջինս թույլտվություն տա օրինական ճանապարհով գրքուկը մտցնել Հայաստան⁴⁶: Այս քայլից հետո, վերջնականապես խզվում է Ս. Վրացյանի եւ Հովհ. Քաջազնունու նամակագրական կապը, վերանում նրանց երկարատեւ ընկերական հարաբերությունները:

Իհարկե, պատմական դեպքերի հեռավորությունից դժվար է բացատրություն տալ Քաջազնունու հայացքների կտրուկ փոփոխությանը, սակայն ուսումնասիրելով նրա կյանքի ողջ գործունեությունը եւ ծանոթանալով նրա բնավորությանն ու հոգեկերտվածքին՝ կարելի է եզրակացնել, որ 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պարտությունից եւ պետականության կորստից հետո նա հուսալքվում է: Միաժամանակ Բուխարեստի եւ Վիեննայի ժողովները, պայմանավորված ներկուսակցական ներքին գզվուտոցներով, ինչպես նաեւ Լոզանի համաժողովը եւ նրանից սպասվող որոշակի ակնկալիքների չիրականանալը խորը կնիք դրեցին

⁴⁴ ՅՈՎՀ. ՔԱՋԱԶՆՈՒՆԻ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, էջ 35:

⁴⁵ Անդ, էջ 34:

⁴⁶ ՅՈՎՀ. ՔԱՋԱԶՆՈՒՆԻ, Յետ մահու, էջ 247:

Հ. Քաջազնունու հետագա մտածելակերպի վրա, նա այդ օրերին ծանր, բեկումնային հոգեվիճակում էր:

Հովհ. Քաջազնունին վերջնականապես համոզվեց, որ տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում իր հարազատ կուսակցությունը՝ ՀՅԴ-ն, այլևս անգոր է որեւէ իրավիճակ փոխել թե՛ Խորհրդային Հայաստանում, եւ թե՛ միջազգային քաղաքականության մեջ, այդ իսկ պատճառով նա գտնում էր, որ չարյաց փոքրագույնը հաշտվելն է պատմական իրողության հետ. ընդունել Խորհրդային Հայաստանի գոյությունը, համախմբվել՝ շենացնելով այն: Նա խորին համոզվածություն ուներ, որ պետք է պահպանել այն, ինչ ճակատագիրը հնարավորություն է տվել պահպանելու, ինչպես էլ այն կոչվեր՝ Խորհրդային Հայաստան, թե՛ Հայաստանի Հանրապետություն: Ահա սա էր հիմնական պատճառը, որով կարելի էր բացատրել, թե ինչու Հովհ. Քաջազնունին հանդես եկավ իր կուսակցության դիրքորոշումներին հակասող տեսություններ:

Իհարկե, Ս. Վրացյանը փորձում է բացատրել, որ Հովհ. Քաջազնունու «հոգեփոխությունը» կատարվում է Լոզանի համաժողովից սպասված հույսերի շարդարացմամբ, ինչպես նաեւ արտասահմանում նա վարում էր ընտանիքից հեռու, մենակ ու նյութական միջոցներից զուրկ, անորոշ կյանք, ինչը եւ ստիպեց Հովհ. Քաջազնունուն «նետվել» բոլշևիկների գիրկը, ինչպես նետվեցին Ա. Իսահակյանը, Գ. Զախուլյանը, Գ. Զաղեթյանը, Ա. Ղազարյանը եւ ուրիշները⁴⁷:

Սակայն մեր ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ Հովհ. Քաջազնունին իր տեսությունը գրել է ոչ թե նյութական միջոցների սղության կամ մենակության պատճառով, այլ զուտ իր անձնական համոզմունքներով պայմանավորված:

Հետաքրքրական է, որ պատմաբան Արարատ Հակոբյանը նախկին դաշնակցական գործիչներ Հովհ. Քաջազնունուն, Ս. Թորոսյանին եւ Ա. Ղազարյանին համարում է հայ սմենովեխականներ, որոնք ռուս սմենովեխականների նման կարծում էին, որ պետք է համագործակցել Խորհրդային իշխանության հետ Ռուսաստանի տնտեսական եւ մշակութային վերաշինության գործում:⁴⁸ Ըստ Հակոբյանի՝ ռուսական սմենովեխականությանը նմանվող մտայնությունը, այսպես թե այնպես,

⁴⁷ Տե՛ս անդ, էջ 49:

⁴⁸ Ա. ՀԱՅՈՒՅՅԱՆ, Միակուսակցական վարչակարգի ձեւավորումը Խորհրդային Հայաստանում (1920-ական թվականներին), Երեւան, 2016, էջ 97:

դրսեւորվեց դաշնակցական առանձին անհատների մոտ, որոնք հակամետ էին բուլշեւիկների հետ հաշտվելուն, օժանդակելուն խորհրդային պետությանը, անգամ հեռանալուն քաղաքական ասպարեզից՝ հույս ունենալով, որ այդ վարչակարգը բարիք կբերի Հայաստանին ու հայ ժողովրդին, եւ, ի վերջո, կլուծի հայկական հողերի հարցը:

ՀՅԴ գործիչների շարքում նման մտայնության ամենաբնորոշ ներկայացուցիչը համարվում է Հովհաննես Քաջազնունին՝ շնորհիվ իր հանրահայտ գրքույկի⁴⁹: Միաժամանակ պրոֆեսոր Հակոբյանը գտնում է, որ Հովհ. Քաջազնունու դիրքորոշման փոփոխության վրա ազդեցություն են գործել միաժամանակ եւ հուսալքությունը, եւ ՆէՊ-ով պայմանավորված նոր հանգամանքները, եւ անձնական հարց լուծելու՝ ընտանիքի վերամիավորմանը հասնելու ցանկությունը: Վերջին հանգամանքը հաստատում է հոր ողբերգական մահից հետո արված Հովհ. Քաջազնունու դստեր՝ Մարգարիտա Քաջազնունու խոստովանությունը: Հովհ. Քաջազնունու ընտանիքի մտերիմ բարեկամ, նշանավոր պատմաբան Դերենիկ Մուրադյանի վկայությամբ՝ 1950 թ. իրենց տանը տեղի ունեցած զրույցի ժամանակ Մարգո Քաջազնունին անկեղծորեն խոստովանել է, որ իր հայրը «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի» գրքույկը գրել է զուտ անձնական շարժառիթներով՝ հայրենիք վերադառնալու, ընտանիքի հետ վերամիավորվելու եւ իր սիրած գործով՝ ճարտարապետի աշխատանքով զբաղվելու համար, ուստի «Հ. Քաջազնունու գիրքը յուրատեսակ անցաթուղթ-пропуск է եղել Հայաստան գալու համար»⁵⁰:

Իհարկե, կարելի է համաձայնել պրոֆեսոր Ա. Հակոբյանի տեսակետի հետ, որ Հովհ. Քաջազնունին ունեցել է խորհրդային վարչակարգի հետ համակերպվելու եւ համագործակցելու սմենովեխական տրամադրություններ, բայց կտրականապես մերժելի է այն միտքը, որ Քաջազնունին անձնական շարժառիթներով է գրել գրքույկը: Այս միտքը հիմնականում տեսնում ենք Մարգարիտա Քաջազնունու մոտ, որն իր հուշերով կիսվել է պատմաբան Դ. Մուրադյանի հոր՝ Արմենակ Մուրադյանի հետ ունեցած անկեղծ զրույցում: Հուշերում մենք տեսնում ենք, որ Հովհ.

⁴⁹ Ա. ՀԱՆՈՐՅԱՆ, Հովհաննես Քաջազնունու մեծ ողբերգությունը, «Վէմ», Երեւան, 2016, Ը. (Ժ.) տարի, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, թ. 4 (56), էջ 187:

⁵⁰ Ա. ՀԱՆՈՐՅԱՆ, Հովհաննես Քաջազնունու մեծ ողբերգությունը, «Վէմ», Երեւան, 2016, Ը. (Ժ.) տարի, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, թ. 4 (56), էջ 188. Դ. Մուրադյան, Հովհաննես Քաջազնունու ողբերգությունը: Հիշողություններ եւ խոհեր, «Երկիր», ՀՅԴ Հայաստանի Դերագույն մարմնի պաշտոնաթերթ, 2006, 3 մարտի, №8, (1878), էջ 11:

Քաջազնունին զղջում է, որ գրել է այդ գրքուկը, բայց որեւէ հիշատակություն չկա, որ գրքուկը գրվել է որպես հայրենիք վերադառնալու անցաթուղթ⁵¹: Այս հիշողության պատառիկներից պարզ երեւում է, որ Քաջազնունու գրքուկը որպես հայրենիք վերադառնալու անցաթուղթ ներկայացնելը եղել է զուտ Մարգարիտայի անձնական ենթադրությունը, որը սխալմամբ շարունակել են զարգացնել պատմաբաններ Դ. Մուրադյանը եւ Ա. Հակոբյանը:

Այդ կարծիքի ոչ ճիշտ մեկնաբանության վառ ապացույցը Հովհ. Քաջազնունու նամակն է՝ ուղղված Ս. Վրացյանին⁵²:

Երկրորդ կարեւոր ապացույցը ՀՅԴ Բյուրոյի անդամ Սարգիս Արարատյանի նամակն է՝ ուղղված Ռուբեն Դարբինյանին⁵³:

Հովհ. Քաջազնունու եւ Ս. Արարատյանի նամակներից պարզ երեւում է հերքվում է այն տեսակետը, թե Քաջազնունին իր գրքուկը գրել է անձնական շարժառիթներով՝ որպես անցաթուղթ-пропуск հայրենիք վերադառնալու: Հովհ. Քաջազնունու պարագայում հստակ կարող ենք ասել, որ նա ազնիվ բարոյականության տեր, գաղափարական անձնավորություն էր եւ երբեք բոլշևիկների հետ գործարքի չէր գնա հայրենիք վերադառնալու թույլտվության համար, ինչը որ, ցավոք, տարածվել էր Սփյուռքում՝ իր կուսակցական ընկերների շրջապատում: Հովհ. Քաջազնունու հոգու խորքում պայքարում էին գաղափարական-կուսակցական ու հայրենասեր հայ մարդը: Արդյունքում հաղթանակում է հայ մարդու ազնիվ, հայրենասեր տեսակը:

Միաժամանակ պետք է նշել, որ բացի Ս. Արարատյանից՝ Հովհ. Քաջազնունու գրքուկի մասին տեղյակ էր եւս մեկ անձնավորություն՝ Գարեգին Նժդեհը: Բանն այն էր, որ Բուխարեստում գտնվելիս Գարեգին Նժդեհը Ս. Արարատյանի եւ Հովհ. Քաջազնունու հետ ժամանակավորապես բնակվել է նույն բնակարանում: Այդ մասին Գարեգին Նժդեհի «Հատընտիր» գրքի կենսագրական ակնարկում գրում է Մուշեղ Լալայանը. «Բուխարեստում, Հովհաննես Քաջազնունու հետ, կարճ ժամանակ բնակվել են Սարգիս Արարատյանի (ՀՀ օրոք՝ ֆինանսների նախարար,

⁵¹ Դ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ, Հովհաննես Քաջազնունու ողբերգությունը: Հիշողություններ եւ խոհեր, «Երկիր», ՀՅԴ Հայաստանի Գերագույն մարմնի պաշտոնաթերթ, 2006, 3 մարտի, N 8 (1878), էջ 11:

⁵² Նամակը տե՛ս ՅՈՎՀ. ՔԱՋԱԶՆՈՒՆԻ, Յետ մահու, էջ 248-249:

⁵³ Տե՛ս Մեր աշխատակիցներու նամակները. Սարգիս Արարատեանի նամակները, «Հայրենիք», Բոստոն, 1963, N 9, էջ 27-28:

հետագայում հեռացավ ՀՅԴ-ից) բնակարանում եւ երեքով, բազմիցս քննարկել Քաջազնունու «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս» հայտնի աշխատութիւնը՝ մինչեւ հրատարակվելը: Մասնավորապէս Նժդէհը, ամենից առաջ, ճիշտ էր համարում դնել Հ.Յ.Դ. պատասխանատվության հարցը, այլ ո՛չ ինքնալուծարման, ինչպէս գտնում էր Քաջազնունին (ՀՀ ԱԱՆ արխիվ, ԿԳՖ, գործ 11278, հտ. 2)»⁵⁴:

Այսպիսով՝ պետք է նշել, որ Հովհ. Քաջազնունին իր հայտնի գրքուկը գրել է ոչ թե դեպի Հայաստան անցաթուղթ ստանալու նպատակով, այլ որպէս իր անձնական համոզմունքի դրսեւորում: Նա միամտորեն կարծում էր, որ ՀՅԴ-ի քաղաքական ասպարեզից հեռանալը հնարավորութիւն կտա խորհրդային պետութեանը վերականգնելու տնտեսութիւնը, իսկ ապագայում լուծելու նաեւ Հայ Դատը, սակայն վերադառնալով խորհրդային Հայաստան՝ հասկանում է, որ իր պատկերացումները՝ բոլշեւիկների, խորհրդային Հայաստանի եւ Հայ Դատի լուծման մասին, սխալ էին. ինքը մեծ սխալ է գործել, որի համար խիստ զղջացել է, սակայն արդեն ուշ էր:

РЕЗЮМЕ

Национально-политический и партийно-государственный деятель Ованес Каджазнуни оставил небольшое литературное наследие, однако его публицистические работы получили большой резонанс и сильно повлияли на широкие массы армянского общества. Он известен как автор книги «АРФ. Дашнакцутюн нечего больше делать», которая вызвала большой резонанс как в диаспоре, так и в Советской Армении. Даже после публикации книги она была бурно воспринята и внутри партии АРФ, и в общинах диаспоры. АРФ и некоторые историки считали, что он написал эту книгу, чтобы получить пропуск на Родину — Советскую Армению. Однако наши исследования показали, что он написал ее, исходя только из личных убеждений. Он наивно думал, что уход с политической арены АРФ даст возможность советскому государству восстановить экономику, а в будущем решить также вопрос Ай Дата. Но возвратившись в Советскую Армению, Каджазнуни понимает, что его представления

⁵⁴ ԳԱՐԵԳԻՆ ՆժԴԵՀ, Հատընտիր, Երեւան, 2006, էջ 17:

о большевиках и Советской Армении и надежды, связанные с будущем разрешением вопроса Ай Дата были ошибочны. Впоследствии он жалел о своей ошибке.

SUMMARY

Hovhannes Kajaznuni, a national-political figure and a party statesman is one of those, who left a small literary heritage; however, his journalistic works received a great response and greatly influenced the broad masses of the Armenian society. He is known as the author of the famous book entitled “Armenian Revolutionary Federation has nothing to do anymore”, which caused a lot of noise both in the Diaspora and in Soviet Armenia. Even after the publication of the book, it made uproar inside the ARF party and in the colonies of the Diaspora. Party members, as well as some historians believed that he had written the book in order to regain an entry permission into his homeland—Soviet Armenia. However, our research has showed that only his personal beliefs led him to write it. He naively believed that leaving the ARF political arena would give the Soviet state an opportunity to restore the economy, as well as to resolve the issue of the Armenian Cause in future. But after returning to Soviet Armenia, H. Kajaznuni realized that his ideas about the Bolsheviks, about Soviet Armenia and his hopes related to future solutions to the Armenian Cause were erroneous: he had made a great mistake, for which he regretted a lot, but it was already too late.

